הרב זלמן מנחם קורן

תמונת התחום המקודש השני על פי יוסף, בהשוואה למשנה

(תגובה לתגובתו של הרב עזריה אריאל)

א. התחום השני וגובהו
ב. היקף חומת התחום המקודש השני
ג. הטופוגרפיה של הר הבית, לעומת התיאורים של התחום המקודש השני
ד. המדרגות העתיקות שמדרום לרמה

א. התחום השני וגובהו

כמדומני שבמאמרי: "גבולות החיל – עיון מחודש", ניתן למצוא תשובות ישירות על כל פנים לחלק מן ההשגות שבדבריו של הרב עזריה אריאל שליט"א, אך לאור דבריו אני מוצא לנכון לחדד מספר נקודות, בעיקר בדקדוק בדבריו של יוסף בן מתתיהו, ובמאמר זה אשתדל להרחיב מעט, נקודות שאולי קיצרתי בהן במאמר הקודם, וגם אוסיף כמה נקודות שבירַרתי אחרי כתיבת המאמר, וכך יתברר העניין לאשורו.

יוסף (מלחמת היהודים, ספר חמישי, פרק חמישי, אות ב פיסקאות 193-200) מתאר תחום שהוא מכנה אותו בשם "התחום המקודש השני" (או כפי ששמחוני תרגם מילולית: "המקדש השני"), ומכל התיאורים והאזכורים שלו עולה שהוא נמצא גבוה מעל התחום המקודש הראשון. כך בתחילה (פיסקאות 193-194) כותב יוסף אודותיו, כי מי שמגיע לתחום זה, פוגע תחילה בסורג אבן שמקיף את התחום השני, ואשר על גביו חקוקות אזהרות לנכרים שלא להיכנס פנימה ממנו (ופשוט שהסורג שאצל יוסף קיים גם ממזרח לעזרת נשים, כי לנכרים אסור לעבור את הסורג, ולנשים יהודיות מותר הדבר, וכפי שמפורש ביוסף עצמו). ובהמשך (פיסקא 195) כתב כי פנימה מן הסורג יש לעלות אל התחום המקודש השני בארבע עשרה מדרגות, וכי התחום שלמעלה היה מרובע (ריבוע[1]) וכי הוא היה מוקף חומה. ולכאורה מובן מדבריו שזה

1. כפי שציין גם הרב עזריה אריאל בתגובתו, המונח שהשתמש בו יוסף בלשון יוון הוא טטרגונון שמשעותו המילולית היא: "בעל ארבע זויות" (כלומר: בעל ארבע זויות ישרות, היינו ריבוע או מלבן), אם כי גם לדבריו של הרב עזריה אריאל, בשימוש אצל יוסף עצמו הכוונה בדרך כלל לריבוע. למעשה, השימוש המצמצם את המונח דווקא לריבוע שווה צלעות הוא קדום, וכבר אצל אפלטון הוא מונח שנמצא בשימוש לכינוי המספר המוכפל בעצמו, וכפי שמקובל גם כיום לדבר על מספר מסוים ולהוסיף אחריו את המילה: "בריבוע" (בידי רשימה בעניין זה, שהכין

המצב מכל כיוון, שהרי הסורג מקיף את התחום המקודש מכל צד (כפי שכתב בפיסקא הקודמת), וגם בסיום הפיסקא דיבר על מרובע מוקף חומה, ואם כן עסק בתיאור של כל הצדדים.

ועל כל פנים, בין אם תיאור המדרגות שניתן עד כאן מתאר את כל הכיוונים, ובין אם הוא מוגבל לכיוון מסוים, די בדברים כדי להעמיד את הקורא על כך שהתחום המקודש השני הוא גבוה יותר מן התחום הראשון. והדברים גם כתובים במפורש בהמשך (פיסקא 196) שם כתב שהחומה הייתה גבוהה מן החוץ בשיעור של ארבעים אמה, אך מבפנים היה גובהה עשרים וחמש אמות בלבד, כי החומה הייתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה. ומדבריו אלה גם ניתן ללמוד שגובה הגבעה הוא חמש עשרה אמות (ולפי דבריו שם, גם את ארבעים האמות של החומה שמבחוץ אי אפשר לראות בצורה ישירה, כי המדרגות מכסות את החלק התחתון של החומה). ויש עוד איזכור אגב שממנו עולה כי ההבחנה הנראית לעין העיקרית בין התחום המקודש השני לתחום המקודש הראשון היא ההבחנה בהפרש הגובה. שכן כאשר תיאר את הסטווים שבתחום המקודש השני (פיסקא 200), הוא כתב שהם לא נפלו בפאר שלהם מיפי הסטווים "שכלפי מטה".[2]

בהמשך (פיסקא 197) כתב שמעל ארבע עשרה המדרגות, היה מרחב שטוח ברוחב של עשר אמות, בין המדרגות לבין החומה. ומשם עלו גרמי מדרגות אחדים בני חמש מדרגות כל אחד, שהובילו כלפי מעלה אל השערים (חמש המדרגות של שער אחד הן אם כן נפרדות מחמש המדרגות של שער שני, בניגוד לארבע עשרה המדרגות שמשמע שהן רצופות ומהלכות לכל אורך מרגלות החומה).

ובאשר לגובהו של התחום המקודש השני לעומת התחום הראשון, כפי שצוין יוסף כתב שההפרש הוא חמש עשרה אמות, וקביעה זאת נראית מתאימה פחות או יותר לקביעת הגובה שבמשנה, אשר על פי הנתונים שנמסרו בה,[3] גובה עזרת ישראל

בעבורי ידידי הרב דוד ויסקוט שליט"א, שבעזרתו אני נוהג, מזה שנים, לבדוק מקורות שונים בלשונות יוון ורומא הנוגעים לעניינים אלו).

2. בתרגום ל' אולמן בתיאור יפי הסטווים שבין השערים מפנים לחומה ולפני הלשכות: "ואם כי היו בעלי שורת עמודים אחת בלבד לא נפלו במאומה, לבד מ[אשר ב]גבהם, מן הסטווים שלמטה". בדיקה במקור והשוואה למילונים שונים הראתה כי מילולית יותר מדויק לתרגם "שכלפי מטה".

3. מידות פ"ב מ"ג, רום מעלה חצי אמה. מהר הבית לעזרת נשים (על פי מספר המעלות) שש אמות. ושם במשנה ה' מעזרת נשים לעזרת ישראל עוד שבע אמות וחצי. ושם פ"ג מ"ו מחלוקת בין רבנן לבין ראב"י שטען שבין עזרת ישראל לעזרת כוהנים יש הפרש גובה של שתי אמות וחצי (וכל החשבון נמצא בגמ' יומא טז ע"א).

הוא שלוש־עשרה אמות וחצי מעל מפלס הר הבית, ולדעת רבי אליעזר בן יעקב גובה עזרת הכוהנים הוא שש־עשרה אמות מעל מפלס הר הבית.

אלא שדווקא קביעה זו מעוררת תמיהה גדולה שהרי סך המדרגות המתוארות על ידי יוסף הוא תשע־עשרה. וכאשר מחלקים חמש־עשרה אמות לתשע־עשרה מדרגות מקבלים מדרגות שגובה כל אחת מהן הוא כשמונים אחוז של אמה שלמה, וזה נראה בלתי אפשרי (ואף אם אפשרי לתאר לעיתים מדרגה אחת בגובה שכזה [וכמו שמצינו בנוגע למדרגה שהדוכן נתון עליה, כמבואר במידות פ"ג מ"ו], מובן שלזה הייתה שם סיבה ידועה. אך עדיין אין זה מאפשר להניח שהיה מערך של תשע־עשרה מדרגות רצופות בגובה כזה).

עיון מדוקדק בדבריו של יוסף במקום אחר, מלמד על כך שתיאור ארבע־עשרה המדרגות שלכאורה מקיפות את כל התחום המקודש השני, אינו מדויק; כי במקום שבו תיאר את מלחמת יוחנן מגוש חלב שהחזיק במתחם הר הבית, עם אלעזר בן שמעון שהתבצר בתוך העזרה, כתב יוסף כי יוחנן הקים מגדלי עץ עם כלי מלחמה שבאמצעותם ביקש לפרוץ לתוך העזרה, ועל כך הוסיף יוסף וכתב (מלחמת היהודים, ספר חמישי, פרק ראשון, אות ה פיסקא 38): "אחר כך קירבם והציבם מאחורי החומה, מול האכסדרה במערב – המקום היחיד שבו יכול [להציבם], כי בצדדים האחרים הייתה הגישה חסומה על ידי גרמי המדרגות הרבים". ואם כן ברור שעל כל פנים במערב לא היו ארבע עשרה מדרגות (ייתכן שממערב לא היה כלל משטח של עשר אמות למרגלות החומה, וכך נוצרה יכולת להצמיד את מגדלי המלחמה לגופה של החומה. אך באמת גם אם היה שם משטח עשר אמות, ייתכן שבגלל קוטנו הוא לא הפריע להפעלה של המגדלים מכיוון זה, ורק תוספת המדרגות שבשאר הכיוונים יצרה הפרעה שלא איפשרה להפעיל משם את כלי המלחמה. ולע"ע לא מצאתי ראיה ברורה לאחת האפשרויות).

ובאמת גם בנוגע למזרח ניתן להוכיח מתוך דבריו הוא, שמערכות המדרגות שם היו שונות מן התיאור הנ"ל של ארבע־עשרה ועוד חמש מדרגות שהוזכר לעיל. שכן אגב תיאור המדרגות שבין עזרת נשים שהייתה במזרח לבין עזרת ישראל, כתב (שם, ספר חמישי, פ"ה אות ג פיסקא 206): "חמש עשרה מדרגות הוליכו מן השטח המופרד של הנשים אל השער הגדול יותר; הן היו נמוכות מחמש המדרגות המובילות לשערים האחרים" (כך על פי תרגום אולמן). ומכאן מובן שהמערכת המזרחית איננה בנויה על כל פנים במתכונת שתוארה לעיל של ארבע־עשרה מעלות, שמעליהן יש עוד חמש מעלות, וכך על כרחנו צריכים אנו לומר שהמערכת שתוארה לעיל מתאימה רק לדרום

ולצפון, וכפי הנראה התיאור הבסיסי של יוסף במקרה זה, הוא באמת תיאור של מי שבא מן הדרום[4].

ומעצם ההקבלה שעשה יוסף בין חמש המדרגות הסמוכות לשאר השערים, ובין חמש־עשרה המדרגות הסמוכות לשער המזרחי של העזרה העליונה במערב עזרת הנשים, ניתן להבין שמנקודת מבטו, כשם שלגבי הבאים מן הדרום או הצפון, העלייה מהר הבית לעזרה העליונה התחלקה לשתי יחידות, היינו ארבע־עשרה מדרגות שמעליהן משטח של עשר אמות ומעליו יחידה נוספת של חמש מדרגות, כך גם לבאים מן המזרח התחלקה העליה מהר הבית עד העזרה העליונה (עזרת ישראל ועזרת כהנים) לשתי יחידות; יחידה תחתונה שאת מספר המדרגות שלה לא פירש, כך שהקורא הרומי יכול היה להבין שמדובר בארבע־עשרה מדרגות (ומסתבר שאף אם יוסף עצמו ידע שאינן אלא שתים־עשרה, וכפי שמפורש במשנה, לא מצא לנכון לטרוח כדי ליידע את הקורא שבכיוון זה מספר המדרגות הוא קטן מארבע־עשרה), ואחריהן חומת עזרת נשים (ומובן שלפני אותה חומה היה גם כן חיל שכלל משטח של עשר אמות שממנו נכנסים ישירות לעזרת נשים ללא שום מדרגות, אלא שיוסף לא היה צריך להדגיש זאת בנוגע למזרח, אחרי שדיבר באופן כללי על המשטח שמעל המדרגות), ובסופה של עזרת נשים במערב, הייתה יחידה נוספת של מדרגות, אל עבר השער שבחומה שמפרידה בין עזרת ישראל לעזרת הנשים, וביחידה העליונה היו חמש־עשרה מדרגות, שהן כאמור שפלות מאחיותיהן שבצפון ובדרום.

אלא שבנקודה זו יש דבר מה תמוה. כי לכאורה על פי דבריו צריך לומר שמדרגות הצפון והדרום היו גדולות פי שלושה, לעומת מדרגות המזרח, וזאת כדי להשלים את מה שעושות במזרח חמש־עשרה מדרגות (שהרי שתיהן נועדו לאפשר מעבר ממפלס הביניים למפלס העליון). וברור שיחס שכזה בין שני גרמי המדרגות הוא באמת בלתי אפשרי. ואף אם נגרע במזרח שתי מדרגות מן המערכת שכללה רק שתים־עשרה מדרגות (ולא ארבע־עשרה), וכך כמובן נצטרך להגדיל מעט את הפרש הגבהים בין המפלס האמצעי למפלס העליון, ומשום כך נצטרך להוסיף מדרגות במערכת העליונה,

4. תחילה תיאר שם יוסף את הסטווים שמקיפים את התחום המקודש הראשון מכל צדדיו, ואחר כך עבר לתיאור המעבר אל התחום השני, ומסתבר שתיאר זאת מנקודת מבט דרומית (אף על פי שדיבר באופן סתמי על מעבר מן הסטווים החיצוניים את עבר התחום המקודש השני), וזאת מפני שכתב שלצורך ההגעה אל התחום הפנימי יש לעבור חצר גדולה מרוצפת אבנים צבעוניות, ובהתאם לדברי המשנה (מידות פ"ב מ"א) שהר הבית רובו מן הדרום, ואם כן שם הייתה החצר הגדולה. וכמו כן יש לציין כי לדברי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים, ספר חמישי פ"ה) במקום זה גם עמד המפואר בין הסטווים החיצוניים (קדמוניות היהודים, ספר טו, פרק יא, אות ה פיסקאות 114-116), וכפי הנראה, משם גם הייתה הכניסה העיקרית להר הבית.

עדיין הדבר נראה תמוה שיהיה שם צורך בחמש־עשרה מדרגות, כאשר עלייה דומה לה בצפון ובדרום, מתבצעת באמצעות חמש מדרגות בלבד.

מלבד התמיהה הכללית שצוינה לעיל בנוגע לגובה של הגבעה יחסית למספר המדרגות המוליכות אליה, ומלבד התמיהה על אודות ההשוואה בין חמש המדרגות לחמש־עשרה המדרגות, קיימת עוד תמיהה שלמעשה חושפת את אי־הבהירות המובנה בדברי יוסף, ובכשרונו להבין (או לתאר לקוראיו) את התמונה התלת־ממדית של מבנה השטח.

יוסף מתאר את החומה הדרומית (וכן את הצפונית שהיא שווה לה במספר שעריה), וכותב שבחומה יש ארבעה שערים (מלחמת היהודים, ספר חמישי, פרק חמישי, אות ב פיסקא 198). ומתוך הקריאה יכול הקורא להבין שארבע־עשרה מדרגות מוליכות מן החצר המרוצפת שבמפלס התחום המקודש הראשון, עד למפלס שטוח ברוחב של עשר אמות שהחומה נמצאת אחריו, ובאותה חומה קיימים ארבעה שערים שאל כל אחד מהם עולים בחמש מדרגות. אולם תיאור זה כצורתו הוא בלתי אפשרי בעליל, שהרי יוסף עצמו כתב במפורש בתיאור של ארבעת השערים, שהמזרחי שבהם מוביל לעזרת הנשים. ועזרת הנשים הייתה נמוכה מן העזרה העליונה (שהרי בין שתיהן יש חמש־עשרה מדרגות). ואשר על כן חייבים אנו לומר שגם השער הצפוני וגם השער הדרומי של עזרת הנשים, נמצאו במפלס שונה מן המפלס שבו היו שערי העזרה העליונה, ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהתיאור של ארבע־עשרה מדרגות שאחריהן משטח (מעין כביש מקיף) ברוחב עשר אמות, שממנו עולים אל השערים באמצעות גרמי מדרגות שיש בכל אחת מהן חמש מדרגות, הוא בהכרח תיאור קטוע. והוא מצריך את המעיין לנסות ולתאר לעצמו מה יכול להיות הדבר האמיתי שאותו ראה יוסף, ומה כפי הנראה שמע באוזניו, ומה הביא אותו לתאר את הדברים בפני קוראיו בצורה בה תאר את הדברים.

ומבין כל הנתונים, מסתבר שהנתון שאותו לא יכול היה להעריך יוסף באופן ישיר היה נתון הגובה של הגבעה, שאותו קיבל ממקור חיצוני (וזאת באמת בדומה לנתון המפורש במשניות), ומחמת חוסר כשרונו האדריכלי (או מחמת רצונו לא להיכנס לפרטים ולהסתפק בתמונה כללית של הפרטים הבולטים ביותר), הוא לא דאג להעמיד את קוראיו על השינויים שהדבר מצריך בנוגע למערכת המדרגות החיצונית בחלקים השונים שלה.[5]

---

5. ובאמת בדיקה של נתונים אחרים של גבהים שאותם תיאר, יכולה ללמד על כך שהכשרון שלו לתאר גובה של מבנה, נופל בהרבה מן הכשרון שלו לתאר אורך ורוחב של מבנה, או מרחק בין מקומות שונים. ויכול אני לומר מן הניסיון, כי גם כיום היכולת של בני אדם שאינם עוסקים

לשם הבהרת התמונה יש להקדים ולומר כי כל מי שניסה ליצור דגם של המקדש והר הבית בהתאם לנתוני המשנה (ללא הזדקקות לדברי יוסף בן מתתיהו, ולמקורות חיצוניים אחרים), נתקל בבעיה גדולה בבואו לשחזר את מדרגות החיל. שהרי שתים־עשרה מדרגות החיל שבמזרח, הובילו מהר הבית לעזרת נשים, שגובהה הוא רק שש אמות מעל מפלס הר הבית. אולם מספר זה של מדרגות אינו יכול להספיק בצפון ובדרום, שם צריכות המדרגות להוביל מהר הבית היישר לתוך העזרה שהייתה גבוהה מעזרת הנשים (ובשרטוט בלבד לא נתקלו בצורה מוחשית בקושי, כי הנייר סובל ללא קושי שתים־עשרה מדרגות גם במקום שיש צורך ביותר מדרגות). את הקושי פתרו בדרך כלל על ידי זה שהוסיפו מדרגות מצפון ומדרום לעזרה העליונה ולא הסתפקו בשתים־עשרה מדרגות בלבד. כך את עזרת הנשים אמנם הקיפו בשתים־עשרה מדרגות, וכך החיל כולו היה באמת ברוחב עשר אמות, ומתוכן שש אמות נתפסו על ידי שתים־עשרה המדרגות, ועוד ארבע אמות היו משטח חלק. אך בצפון ובדרום (וגם במערב) הגדילו את מספר המדרגות, והוסיפו שם עד כשלושים ושתים מדרגות (רום המעלה על פי המשנה הוא חצי אמה, וגובה עזרת כהנים הוא שש־עשרה אמות, אם כן בסך הכל שלושים ושתים מדרגות, אך לעזרת ישראל שהיא נמוכה מעזרת כהנים, די לפי חשבון זה בעשרים ושבע מדרגות), וזה הצריך אותם גם להרחיב את תחום החיל מעבר לעשר האמות שפרשנים שונים סברו שהן כוללות בתוכן גם את שתים־עשרה המדרגות שתפסו שש אמות, וגם עוד שטח פנוי ישר של ארבע אמות מתחת או מעל אותן שתים־עשרה מדרגות.[6]

ואולם, השוואת הדברים שבמשנה (כולל הבעיה שהוצגה ביחס למדרגות שמצפון ומדרום) לדבריו של יוסף בן מתתיהו שדיבר על תשע־עשרה מדרגות בלבד (ולא שלושים ושתים), מלמדת על כך שהדרך הנכונה להבין את התמונה התלת־ממדית של פני השטח, מצריכה להניח שהר הבית לא השתרע במפלס מאוזן אחד, והיה קיים אי שוויון בין החלק המערבי של מפלס הר הבית (נניח באמצעות איזה שיפוע כלפי מערב), שהוא זה שגרם לכך שמספר המעלות לכיוון העזרה העליונה היה פחות משלושים ושתיים, ואפשר היה להעמידו על תשע־עשרה בלבד.

באדריכלות להעריך גובה של מבנה, נופלת בהרבה מן היכולת שלהם להעריך אורך ורוחב של מבנה. ובנדון דידן מדובר באומדן שיש בו גם קושי אובייקטיבי, משום שמדובר בגבעה שהעומד מבחוץ אינו רואה את המפלס הפנימי שלה הנמצא מן הצד השני של החומה, ומבחוץ היא מכוסה במדרגות שאחריהן מפלס, ואחריהן מדרגות נוספות.

6. וכבר ראיתי גם דגמים של המקדש, שניסו לפתור את החידה בפתרונות יצירתיים, שכללו מצפון ומדרום לעזרה העליונה מדרגות צרות שמוליכות למזרח או למערב בתוך תחום צר של ארבע אמות, ואחריהן שתים־עשרה מדרגות ארוכות שהכיוון שלהן הוא מצפון לדרום, וכך יכלו כל המדרגות להישאר בתוך תחום עשר האמות.

על פי זה ניתן להבין היטב שהצופה מן הדרום ראה לפניו חומה אחת ובה ארבעה שערים, שעולים אליהם במערכת מדרגות שמתחילה למרגלות החומה. אלא שבחלק המזרחי (הימני, מנקודת מבטו של הצופה מדרום) היו שתים־עשרה מדרגות (וכפי שכתוב במשנה שמתארת את הדברים מנוקדת מבט של מי שמגיע מן המזרח), ובהניחנו שהמשטח שמתחת להן היה משופע כלפי מערב, נצטרך גם לומר שהן עצמן התמעטו בהתאם, ואשר על כן, מספר המדרגות שהיו מדרום לחומת עזרת נשים סמוך לחלק המערבי שלה, היה קטן משתים־עשרה. אולם בנקודה זו שכנגד הגבול שבין עזרת נשים לעזרת ישראל, היה צורך לשוב ולהוסיף מדרגות כדי להגיע למפלסים הגבוהים יותר (שהרי הפתחים שממעל למדרגות שם הם פתחי עזרת ישראל ועזרת כהנים הגבוהות מעזרת הנשים), ושם כבר היה צורך בתשע־עשרה מדרגות, שהן התחלקו לשתי יחידות, אחת של ארבע־עשרה מדרגות שמעליה (בינה ובין החומה) היה משטח של עשר אמות שכפי הנראה היה שווה בגובהו למפלס עזרת ישראל שהייתה מן הצד השני של החומה, בחלק העליון המזרחי. אך בהמשך החומה קרוב לצד המערבי שלה היה צורך בעוד חמש מדרגות כדי להגיע לפתחים של מפלס עזרת כוהנים הגבוהה יותר (ומסתבר שגם ארבע־עשרה המדרגות שהוצרכו להן אצל הפינה הדרום מזרחית של עזרת ישראל, הלכו והתמעטו עם התקדמות השיפוע והתרוממות פני הקרקע של הר הבית עצמו כלפי מערב, עד סמוך לשטח שכנגד מרכז העזרה, או פסגת ההר באשר היא).

הרב עזריה אריאל כתב כי: "את דברי יב"מ יש לקרוא ככתבה עיתונאית", ובנקודה זאת אני מסכים לגמרי עם דבריו (כפי שכתבתי בספרי "ועשו לי מקדש" בעמ' 199). ואשר על כן איני מתפלא כלל כאשר באותה כתבה עיתונאית מתאר הכותב חומה הדרומית האחידה שיש בה ארבעה שערים, מבלי להיכנס לפרטים אודות מספר המדרגות שסמוכות לקצה המזרחי, ודי היה לו בכך שמדובר בחומה שלמרגלותיה יש מדרגות. והוא ביקש להדגיש את המקום המרשים יותר של המדרגות, ולכן תיאר רק את מספר המדרגות שבנקודה בה מספר המדרגות הוא הגדול ביותר, שם באמת היו ארבע־עשרה מדרגות, שממעל להן עוד חמש מדרגות, אף על פי שלאורך החומה כולה שבה היו ארבעה שערים, בהכרח היה שינוי גם במספר המדרגות. בסמוך לפינה המזרחית היו רק שתים־עשרה מדרגות, והן גם פחתו עם ההתקדמות מערבה. אחר כך, בנקודה אחת היה שינוי גדול במספר המדרגות, וזאת בהתאמה למה שלמעשה היה מן העבר השני של חומה. וכך בנקודה זו היה צורך בתוספת מדרגות כלפי מעלה, ושם באמת הגיע מספר המדרגות לארבע־עשרה, אך גם הן נתמעטו כלפי מערב, אלא שבחלק זה של המדרגות, הייתה גם מערכת עליונה של חמש מדרגות לפני כל אחד משערי העזרה העליונה.

(אני עצמי העדפתי להגביה את המפלס של חלק המערבי של הר הבית בעיקר באמצעות מדרגות שחוצות את הר הבית כולו מדרום לצפון, וזאת בהתאם לשיטת רש"י, וכפי שהארכתי בזה במאמרי במעלין בקודש י"ד עמ' 39. אך בהחלט קיימת אפשרות לתאר את העלייה כלפי מערב בדרך של שיפוע. על פי שתי הדרכים ברור שיוסף ראה חומה דרומית שמספר מסוים של מדרגות הוביל אל השער המזרחי שבין ארבעת שעריה, ומספר שונה של מדרגות היה למרגלות החומה אצל שלושת השערים המערביים יותר).

יש להדגיש כי הדרך שהוצגה כאן, שבה בסופו של דבר נוצרת אפשרות לעלות ממפלס הר הבית שבדרום העזרה אל ראש הגבעה באמצעות תשע־עשרה מדרגות בלבד, מבוססת על ההנחה שנתון הגובה של חמש־עשרה אמות שאותו מסר יוסף בן מתתיהו איננו נכון כצורתו, כאשר מתארים את הגובה מכיוון דרום כנגד העזרה העליונה (שאליה עולים בתשע־עשרה מדרגות בלבד) וזאת מפני שמכיוון זה שבו מפלס הר הבית גבוה יותר, מובן שההפרש בין מפלס הר הבית למפלס פסגת העזרה הוא קטן יותר. אם כי נתון זה נכון (או עכ"פ קרוב לאמת), כאשר עורכים השוואה בין פסגת הגבעה לבין הצד המזרחי ביותר של המתחם (דהיינו להפרש שבין מפלס הר הבית שממזרח לשער המזרחי של עזרת נשים, ובין העזרה העליונה). ומסתבר שיוסף שהכושר שלו להעריך גבהים (עכ"פ בנסיבות העניין) היה מוגבל, קיבל את הנתון של חמש־עשרה אמות מאיזה שהוא מקור יהודי או זר, והוא לא ידע לכוון את הדברים בהתאם למה שמחייב חשבון הגבהים בכיוונים השונים, וחשבון המדרגות.

מובן שעל פי זה אין שום קיום לדברים של יוסף בן מתתיהו, שכביכול קיימת בשפת הגבעה חומה שגובהה ארבעים אמה, שצמודה מצידה הפנימית לגבעה שגובהה הוא חמש־עשרה אמות, ואשר על כן מבפנים רואים רק עשרים וחמש אמות, ומבחוץ היה צריך לראות את מלא הגובה (דהיינו ארבעים אמה), אלא שהחלק התחתון של אותה חומה (כלומר חמש־עשרה האמות התחתונות שלה) מכוסה מבחוץ על ידי מדרגות. שכן מדרום ומצפון' ההר עצמו היה גבוה, וממילא מספר המדרגות היה קטן יותר, כי כיסו קטע קטן יותר. (כך למשל, אם נניח שתשע־עשרה מדרגות מכסות תשע אמות וחצי, אם כן גובה החומה בדרום ובצפון הוא שלושים וארבע אמות וחצי). ובאשר למזרח, החומה שבין עזרת ישראל לעזרת נשים הייתה מכוסה על ידי חמש־עשרה מדרגות שגובהן הכולל שבע אמות וחצי, ואשר על כן, אם מצד פנים גובה החומה הוא עשרים וחמש אמות, אם כן גובה החומה מבחוץ הוא שלושים ושתים אמות וחצי. ובאשר לחומה המזרחית של עזרת נשים, מובן שהחלק התחתי שלה המכוסה על ידי מדרגות, היה בגובה של שש אמות (שהרי הוא היה מכוסה בשתים־עשרה מדרגות), ואם גובהה של החומה מצד פנים הוא עשרים וחמש אמות, אם כן גובהה מבחוץ הוא שלושים ואחת אמות. נמצא לפי זה, שבשום מקום לא תיתכן

חומה שמצד פנים היא בגובה עשרים וחמש אמות, ומן החוץ היא בגובה ארבעים אמה.

ב. היקף חומת התחום המקודש השני

כפי שכבר צוין לעיל,[7] יוסף מתאר את החומה שנמצאת בראש הגבעה כחומה מרובעת (כלומר בעלת ארבע זוויות ישרות), והמונח בו הוא משתמש מתאים בדרך כלל לריבוע ממש. תיאור זה אינו תואם את הנתונים שבמשנה, המתארת את העזרה כמתחם ברוחב של קל"ה אמה מצפון לדרום, שאורכו ממזרח למערב קפ"ז אמה. ומובן שאם נצרף למתחם גם את עזרת הנשים שממזרח לעזרה (שגודלה הוא קל"ה על קל"ה אמה), יגדל הקושי עוד יותר. כי תחום העזרות לפי זה הוא מלבן שאורכו מצפון לדרום שכ"ב אמות ויותר (דהיינו קפ"ז ועוד קל"ה, ועוד עובי חומה בין עזרת נשים לעזרת ישראל). למעשה בנתון זה יש לדון לקמן, במסגרת הדיון בהוספות שטח שמוכח בעליל שהיו בחיל, ואשר הן בהכרח גם גורמות לשינויים בממדי החומה של התחום המקודש השני.

ומכל מקום כבר בשלב זה אני מוצא לנכון לקבוע כי עיון בדברים מלמד על כך שהחומה שאותה מתאר יוסף בן מתתיהו היא בלי ספק החומה החיצונה שכוללת בתוכה הן את עזרת ישראל והן את עזרת נשים (כלומר החומה שלפני שמוסיפים בה את חשבון ההרחבות של החיל, היא החומה שנקרא לה לצורך משל, חומת שכ"ב על קל"ה). ואין שום אפשרות להניח שהחומה המדוברת היא חומת העזרה העליונה בלבד, (כלומר חומה שנקרא לה על דרך משל [קודם ההבאה בחשבון של תוספות החיל] חומת קל"ה על קפ"ז). וזאת בניגוד לדבריו של הרב עזריה אריאל שטען בתגובתו לדברי במאמר הקודם, שהחומה של המרובעת שאותה תיאר יוסף איננה כוללת בתוכה את עזרת הנשים.

שהרי אחרי תיאור ארבע עשרה המדרגות והחומה והשערים אשר מעליהן כתב יוסף במפורש (שם פיסקא 198): "בצפון ובדרום היו שמונה שערים, ארבעה מכל צד". והוא שם כותב במפורש שאחד מארבעת השערים הוביל לעזרת הנשים. ואם כן החומה האחת שהיא חלק מן הריבוע שהזכיר, כוללת גם שער שמוביל לעזרת נשים.

ואמנם כאשר יוסף מתאר את השערים שבמזרח (שם באות ג' פי' 201), הוא כותב שהיו שם שני שערים, שאחד מהם היה בקיר פנימי שבין עזרת נשים לעזרת ישראל, ואחד מהם בקיר החיצוני. ובזה הוא נותן חשיבות לקיר הפנימי, שהוא הקיר המזרחי של החלק הגבוה ביותר של הגבעה, אך בשום אופן הוא לא רואה אותו כחלק מן

7. הערה מס' 1.

החומה החיצונית של איזה חלק מקודש פנימי גבוה. לגבי החומה החיצונית הוא משתמש במילה היוונית "טכוס" כדרך השימוש הרגילה במילה זו (שמשמעותה היא גם "קיר"). אולם בנוגע לחומה שמפרידה בין עזרת נשים לעזרת ישראל הוא משתמש במילה: "דיאטכיסמא", שאמנם גם היא נגזרת מן המילה "טכוס" אך היא כוללת במילה אחת את הביטוי שיש לתרגמו לעברית בשתי מילים: "קיר מפריד" כפי שתורגם בדייקנות על ידי ל' אולמן. אשר על כן אין זה מתקבל על הדעת לומר שכאשר יוסף מדבר על חומות שמקיפות תחום מרובע, הוא מתכוון לחלק המערבי של החומה הדרומית (שבו שלושה שערים), שהוא מתלכד בנקודה מסוימת עם כותל מזרחי פנימי ("קיר מפריד"). כאשר הדברים סותרים בעליל את התיאור האחיד של חומה דרומית שבה ארבעה שערים.

כפי שציינתי, הרב עזריה אריאל כתב כי: "את דברי יב"מ יש לקרוא ככתבה עיתונאית", ודווקא נקודת מבט זאת, מחזקת את ההנחה שכוונתו של יוסף בתיאור החומה של התחום השני, איננה מצטמצמת לחומה המקיפה את החלק העליון ביותר של התחום השני (כלומר את תחום עזרת ישראל ועזרת כהנים בלבד) אלא מתייחסת למתחם כולו. (ואילו באמת כיוון רק לתחום העליון, היה הדבר משנה לגמרי את התיאור של החומה הדרומית, שאותה צריך היה לתאר כשתי חומות שנמצאות זו לצד זו, האחת שהיא המערבית מן השתיים, היא חומה של מתחם גבוה שהיו בה שלושה שערים, והיא הייתה חלק ממערך שהתחבר לחומה המזרחית הפנימית של התחום העליון. ומלבדה הייתה שם בהמשך שלה במזרח, חומה דרומית נוספת של מתחם נמוך, שבה היה שער אחד).[8]

ג. הטופוגרפיה של הר הבית, לעומת התיאורים של התחום המקודש השני

כפי שהתבאר לעיל, בירור השאלה של מספר המדרגות שבו עולים מן התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני, מביא למסקנה שהחלק המערבי (ליתר דיוק השטח המרכזי, בין מזרח למערב), היה גבוה יותר מאשר החלק המזרחי, ואשר על כן, די היה במספר מדרגות קטן יותר על מנת לעלות ממנו לתחום המקודש השני.

---

8. נכון הדבר, שאם נרצה לתאר איזה תחום רבוע גבוה מוקף חומה (נניח איזה מבצר שעומד על צוק גבוה), שבולט היטב מכל צדדיו, ואשר למרגלותיו יש איזו חצר רבועה באחד הצדדים (נניח למשל במזרח), ואותה חצר נראית בעליל טפילה למבצר הגבוה, יהיה זה אפשרי מנקודת מבט עיתונאית לתאר באופן סתמי את המבנה הפנימי כמבנה רבוע מוקף חומה, מבלי להתחשב בתיאור זה בחצר הנוספת הנספחת מן המזרח (שאולי אותה יתאר העיתונאי בתיאור נפרד לגמרי). ובנסיבות אלו כמובן לא תהיה משמעות מיוחדת לעובדה שהחצר השפלה יחד עם המבצר הגבוה, יוצרים צורה של מלבן. אלא שמסתבר שבמקרה שכזה לא יוכל איזה כותב שמתאר את המתחם, לתאר חומה דרומית שיש בה ארבעה שערים ואין להאריך בזה.

ואכן ההשוואה לפני השטח (או ליתר דיוק לפני הסלע המשוערים) מאמתת הנחה זו. הצכרה שאותה מזהים כאבן השתייה[9], גבוהה 743.7 מטר מעל פני הים. אבן השתייה הייתה כמעט בגובה קרקע קודש הקודשים וההיכל (ליתר דיוק היא הייתה בולטת בשיעור של שלוש אצבעות מעל פני הקרקע [יומא נ"ג ב]). עזרת כהנים הייתה נמוכה מקרקע ההיכל שש אמות (מידות פ"ג מ"ו). ואכן פני הסלע אשר ברמה שמסביב לצכרה מתאימים לזה. גובה הסלע ניתן למדידה ישירה במספר נקודות (בעיקר בבורות מים), ומהן יש לציין בעיקר במזרח הצכרה נקודות שגובהן הוא בין 740 ל-741 מטר מעל פני הים. (ובזה איני נצרך להיכנס בדייקנות רבה לשיעור האמה, כי ניתן להסתדר עם הפרשים אלו לפי שיעורים שונים של האמה, כאשר כתבתי בספרי חצרות בית ה' עמ' 107-110).

ממזרח לרמה באזור המשוער של עזרת נשים אין כמעט נקודות מדודות, אך ההערכה היא שהגובה שם הוא בערך בסביבות 733 מטר מעל פני הים (כך ניתן למדוד בבורות מים שהם בגבולה הצפוני המשוער של עזרת הנשים), כך שבהחלט זה מאפשר ירידה של עשר אמות, שהוא ההפרש בין עזרת כהנים לעזרת נשים (מידות משניות ה-ו). וממזרח לעזרת נשים היה כפי הנראה גובה הסלע פחות מ-730 מטר מעל פני הים, אלא שכיום פני הקרקע שם גבוהים מחמת מילוי אדמה. וכל זה מתאים להנחה שהצכרה היא אבן השתייה, וכי עזרת נשים כולה הייתה מתחת למפלס הרמה (אך כמובן מעל מפלס הר הבית עכ"פ במזרח).

לעומת זאת, גובה פני הסלע בהר הבית שמדרום לרמה הוא 734 מטר מעל פני הים, כך שברור לגמרי שבכיוון זה לא היה הפרש גובה של עשרים ושתיים אמות בין מפלס קודש הקודשים למפלס הר הבית (כפי שבאמת היה בין שער שושן שבמזרח הר הבית, לבין רצפת ההיכל). וזה מתאים בדייקנות למסקנות העיוניות שהוצגו לעיל, בדבר אי שוויון מפלס הר הבית, והיות החלק המערבי שלו גבוה מחלקו המזרחי.

ואולם השוואה בין דברי המשנה אודות גודל העזרות, לבין מה שמצוי בשטח בפועל יוצרת קושי גדול. וזאת מפני שבמרכזו של המתחם של הר הבית, נמצאת רמה מישורית שגובהה מעל השטח סביב הוא כשלושה מטר ויותר, ורוב[10] השטח שלה תואם את פני הסלע (הרמה היא מרוצפת, ומתחת לריצוף יש מילוי מועט, אך הסלע עצמו חשוף בחלקים שונים שלה, כך שלמעשה די ברור שניתן לשחזר על פיו בקירוב

9. החולקים על ההנחה שהצכרה היא אבן השתיה, יוצרים קשיים גדולים הרבה יותר בנוגע להתאמה לטופוגרפיה של ההר, ואין כאן מקום להאריך בזה.
10. בצד המערבי יש חלק שבנוי על גבי מילוי ושם פני הסלע נמוכים יותר, דבר שיכול ללמד על כך שבאיזו שהיא תקופה הורחבה הרמה מערבה, אך כאמור, רוב השטח מתאים לפני הסלע.

רב את פני השטח בעבר) אורכה של הרמה מצפון לדרום הוא כמאה וששים מטר, וזה הרבה יותר גדול מאשר קל"ה אמה שהוא רוחב העזרה מצפון לדרום[11].

(מובן ששאלה זאת לא העסיקה את הפרשנים שלא הכירו את השטח, אך איני מבין כיצד חוקרים שהכירו את השטח יכלו להתעלם מפרט זה, ויצרו שחזורים ואף דגמים שבהם בדרום ובצפון העזרה קיימות מדרגות שמובילות למפלס הנמוך יותר, אף על פי שהדבר אינו אפשרי מבחינה מציאותית[12]).

בעיה גדולה זו, הביאה אותי בעבר למסקנה שהיה לחיל שטח עליון שצמוד לעזרה ובמפלס העזרה, והוא היה השטח שבו היו המבנים הגדולים כמו בית המוקד שהיה בית גדול, וחלק ממנו היה מחוץ לעזרה, וכמו כן לשכת הגזית שחלק ממנה היה מחוץ לתחום המקודש של העזרה. וכפי שהארכתי בזה במאמרי הנ"ל במעלין בקודש (ובצורה מקוצרת גם בפרסומים קודמים, וכפי שציין הרב עזריה אריאל, שקיבל את העיקרון, ואף הגדיר את המאמר הראשון שכתבתי בעניין כפורץ דרך).

אלא שתיאור זה הצריך אותי להניח שהתחום המקודש השני שאותו תיאר יוסף, כלל לא היה מרובע, והוא נראה כמו מלבן גדול שאורכו הוא מדרום לצפון, כאשר לחלק הדרומי שלו מוצמד עוד ריבוע של עזרת נשים מן המזרח (וכפי שהדגמתי בשרוטטים ותמונות במאמר הנ"ל במעלין בקודש י"ד). והוצרכתי לומר שיוסף התייחס לזה כריבוע, מפני שמנקודת המבט הצפון מערבית לא ראה אלא שתי צלעות (שהן למעשה די קרובות זו לזו בגודלן), וכיו"ב גם כאשר התבונן מדרום מערב, יכול היה

---

11. ניתן באופן תיאורטי לומר שאין כל זיקה בין השטח כיום לבין מה שהיה קיים בזמן שבית המקדש היה בנוי. וזאת אם נכסה את כל השטח בשכבה עבה של עפר, שמעליו נוכל לעצב את בית המקדש והר הבית, בדיוק לפי הנתונים התיאורטיים שלהם (ואם כך הוא, נצרך להניח שמן התחום הוסרו אחרי החורבן יותר ממיליון מטר מעוקב עפר, ומובן שגם לא נוכל לייחס שום חשיבות לצכרה שהייתה קבורה עמוק מתחת פני הקרקע). אך באמת מלבד הקושי ההנדסי שקיים בהנחה זו, יש מספיק סימנים חיצוניים בשטח הר הבית הידוע, ששוללים הנחה שכזאת. הסלע עצמו גלוי בהר הבית בכמה מקומות, מבלי שנראה בפניו באותם מקומות אותות חציבה. בהר מפוזרים בורות מים קדומים רבים שחצובים בסלע, ועצם האפשרות להתאים את גובה הסלע שבהם למבנה של שיפועים המובילים אל הפסגה, יכול ללמד עכ"פ באיזה אזור ובאיזה גובה בערך הייתה הפסגה. ומלבד זאת יש שרידים של מערכות עתיקות של מעברים אל ההר (פתחים עתיקים וקשתות שהם חלק מגשרים או מעברי מדרגות עתיקים), שעצם קיומם שולל לחלוטין את האפשרות שההר היה בעבר הרבה יותר גבוה.
12. כך בדגם העץ של החוקר והאדריכל קונרד שיק, וכך גם בדגם של פרופ' אבי יונה, עשו את הרכסים לבקעה כאילו הרמה לא הייתה קיימת בממדיה האמיתיים, ויצרו חיל ומדרגות מצפון ומדרום לקירות העזרה, בסמוך לה ממש. (יוצא מן הכלל היה אנגלי בשם פ. ח. הוליס שניסה להתמודד עם הבעיה, בספרו THE ARCHAEOLOGY OF HEROD'S TEMPLE, שי"ל בלונדון בשנת תרצ"ד).

לראות כביכול שתי צלעות של מרובע, אף על פי שלפי האמת מתוך מרובע זה הפינה הצפון־מזרחית היא למעשה מגרעת מרובעת, שמחסרת את אותו מרובע.

ועוד זאת הוצרכתי לומר, שבאמת רק מכיוון דרום יכול היה לראות חומה אחת שיש בה ארבעה שערים, אשר המזרחי שבהם הוא המוביל לעזרת נשים. והוא מדעתו השלים את התיאור וקבע שכך אכן נראה גם הצד הצפוני. אבל באמת בצפון היו רק שלושה שערים בקטע המערבי של החומה. ואחר כך כלפי מזרח, נסוגה כל החומה דרומה, כי שם לא הייתה כל תוספת שסמוכה לעזרת נשים מצפון, ובאותה יחידת חומה צפונית (שהייתה דרומית לעומת עיקרה של החומה הצפונית), היה שער אחד שהוביל לעזרת הנשים. ולפי זה השטח כלל לא היה ראוי לשם היווני "טטרגונון" (או "טטרגונוס", בהתאם למבנה הדקדוקי של המשפט בו מופיעה המילה). כי לצורה זאת, אין ארבע זוויות ישרות, אלא חמש זוויות ישרות רגילות, ועוד "זווית פנימית" ("מקצוע" בלשון חכמים).

כך במצולע זה, במערב היו שתי זוויות בשני קצות הרמה (כלומר בצפון־מערב הרמה ובדרומה). בדרום מתווספת קרן במזרח עזרת נשים, דהיינו בקצה המזרחי של הכותל הדרומי המלא שיש בו ארבעה שערים. זווית נוספת הייתה בקצה הצפון מזרחי של עזרת הנשים, שם נטתה החומה של עזרת נשים בתשעים מעלות כלפי מערב. בהמשך, פגעה החומה הצפונית של עזרת הנשים בכותל המזרחי של הרמה, ושם נטתה החומה תשעים מעלות כלפי צפון (וזווית זאת היא "זווית פנימית" של 270 מעלות, בניגוד לשאר הזוויות שהן זוויות של 90 מעלות). ואחר כך בקצה הצפון־מזרחי של הרמה, הייתה עוד זווית ישרה רגילה.

במבט לאחור נראה שייחוס אי־דיוק כה גדול ליוסף בן מתתיהו הוא מופרז, ואין בו כל צורך, אם רק נניח שהחומה המזרחית של עזרת נשים המשיכה צפונה עד כנגד קצה הרמה ושם נטתה כלפי מערב, וכך נוצרה חצר מוספת לעזרת הנשים מצפון לה, כשם שלעזרה כולה נוצרה חצר מוספת מצפון לה. (וכמדומה שמתחילה חשבתי על האופן הראשון שבו תיארתי את החיל, משום שבאופן טבעי, דווקא בהיותי בנושא זה פורץ דרך, כהגדרתו של הרב עזריה אריאל, בחרתי בדרך של "תפסת מועט – תפסת", והגדלתי את התחום שכלול בחיל למינימום ההכרחי, אף על פי שעל ידי זה הוצרכתי לתת לחיל תבנית שהיא בהחלט בגדר של תירוץ דחוק. ובעיון נוסף נראה שנכון יותר ללכת אחרי יוסף בן מתתיהו בעצם ההגדרה של המקום כמקום שמוקף בארבעה קירות ובו ארבע זוויות שנראות ישרות.

השאלה למה שימשה אותה חצר נוספת שמצפון לעזרת נשים, אינה נראית מכרעת. אך באמת דווקא התמונה החדשה שנתתי לחיל באזור זה, משתלבת בטופוגרפיה בצורה יותר טובה מאשר בתבנית הקודמת שנתתי לו. וזאת משום

שבאמת קיים קושי גדול בהתאמה שבין הטופוגרפיה של משבצת זו, לבין התבנית הכללית של החיל, כפי שהוצגה על ידי בתחילה. וזאת משום שבשטח זה מתרומם הסלע כלפי מערב, כך שבתחתית הגבול המזרחי של הרמה, גובה הסלע הוא 737 מטר מעל פני הים, ולא 734 כפי הגובה של הר הבית מדרום לעזרות. ואשר על כן כאשר בשנת תשנ"א נבנה הדגם של מנהרות הכותל, לא יכולתי ליצור מערך של שתים־עשרה מדרגות בצמוד לאותו כותל מזרחי של הרמה, והוצרכתי להרחיב שם את החיל. ולאחר העיון מצאתי כי באמת מקום זה מצריך גם על פי המקורות הדגשה מיוחדת, שכן זה המקום שבו עמדה כפי הנראה לשכת בית האבן, והיה זה גם המקום שבו שימרו אפר פרה, וכפי שביארתי את הדברים בספר "ועשו לי מקדש" בעמ' 108-110. מובן שהכללת אותה משבצת בתוך חומת התחום המקודש השני, עולה יפה עם התפקיד שנועד על כל פנים לחלק ממנה. ולפי זה בהתחשב בטופוגרפיה, נצטרך לומר שבאותה חצר שהוספה לעזרת הנשים מצד צפון, החלק המערבי שלה היה גבוה מן החלק המזרחי, והוא מקום לשכת בית האבן, ובחומת עזרת הנשים בקטע ההוא היה שמור אפר פרה אדומה, וכפי שצוין במקורות שבספרי ועשו לי מקדש, שם. (למען הסר טעות, עלי להדגיש כי לא מציאת מקום ללשכת בית האבן הביאה אותי להרחבת התחום המקודש השני גם למשבצת זו, אלא הסיבות שהוזכרו לעיל. ורק אחרי הקביעה שמשבצת זאת השתייכה לתחום המקודש השני, ביקשתי למצוא את התפקיד ששמשה לו אותה חצר. ועל כן מי שישיג על נקודה זו, לא יסתור בזה כלל את דברינו הקודמים).

ד. המדרגות העתיקות שמדרום לרמה

כפי שציינתי במאמרי הקודם ב'מעלין בקודש'. הדבר שגרם לי לחשיבה מחודשת על אודות צורת החיל, היה גילוין של מדרגות עתיקות מדרום לגבול הנוכחי של הרמה.

האמת היא שגם קודם גילוין של אותן מדרגות, הייתי נבוך במקצת בנוגע להגדרה המדויקת של התחום שמדרום לרמה. כי אמנם נכון הוא שהסלע באזור זה מדוד בבורות מים באזור שבו מהלכים השבילים המקיפים כיום את הרמה, והוא כאמור נמצא בגובה של 734 מטר מעל פני הים. אולם המעבר מן המשטח התחתון למשטח העליון של הרמה, אינו נעשה שם בבת אחת. למעשה מדרום לרמה נמצא גינון על גבי טרסה שגובה פני הקרקע שם הוא 738.7 מטר מעל פני הים ואף יותר. (בערך שני מטר מעל הריצוף שברחבה שמצפון למסגד אל־אקצא). הטרסה מתוחמת בצד דרום על ידי קיר אבנים שלמראית עין הוא די חדש. אל הרמה עצמה עולים בשני גרמי מדרגות שנמצאים בצפון אותה טרסה. גרם המדרגות הרחב יותר, הוא המערבי מבין השניים והוא נמצא ממש מדרום לכיפת הסלע. שביל מרוצף משופע שמוביל אליו חוצה את הטרסה (ומחלק אותה למעשה לשתי טרסות, האחת מערבית והאחת מזרחית). וכך

במהלך השיפוע מגיע קצהו הצפוני של השביל אל תחתית המדרגות. בגרם המדרגות המזרחי המצב הוא שונה. מתחת לגרם מדרגות זה נמצא שביל מפולס שמוביל דרומה על גבי הטרסה ממש (והוא רק חוצה במרצפות שלו את הגינון עצמו, אף שהוא שווה לו במפלס שלו), ובקצה הדרומי שלו, במקום שבו מסתיימת הטרסה בקיר, נמצא גרם מדרגות נוסף, שבאמצעותו ניתן לעלות מן המפלס התחתון למפלס הטרסה.

השאלה שהטרידה אותי ימים רבים היא האם יש מקום לחשש שמא פני הטרסה מוגבהים לא רק במילוי עפר חדש, אלא גם בסלעים שגובהם שם גבוה יותר, או שמא מסיבה אחרת השטח שם היה גבוה גם בעבר (כמדומה שראיתי פעם איזה תצלום של גרם המדרגות הדרומי המערבי, ובתצלום שנעשה מן הצד ניתן היה לראות שקיים סלע מתחת לחלק מן המדרגות, אך אין הדבר ברור לי כעת). מובן היה לי כי לשאלה זאת יכול להיות נפק"מ הלכה למעשה לגבי אנשי ביטחון העולים להר הבית לצורך תפקידם בשעה שהתפקיד אינו מצריך עלייה על הרמה, אך מאידך גיסא גם ידעתי כי מי שנמצא בהר הבית במפלס התחתון, מבלי שירצה לעלות לרמה, נשאר בדרך כלל במשטח השבילים שבגובה פתחי אל־אקצא, ואין הוא מוצא לנכון לטפס על גבי אותה טרסה, או להיכנס לשביל שמוביל למדרגות הדרומיות, וכך הוא נשאר מחוץ לקו שתוחם את הטרסה מצד דרום.

המדרגות העתיקות שדבר קיומן נתגלה בתמונות ומסמכים אחרים, נמצאות ממש בתוואי הקיר של אותה טרסה, בקטע שבין שני גרמי המדרגות הקיימים היום (לייתר דיוק בקטע שבין שביל המדרגות המערבי, לבין קבוצת המדרגות התחתונה שבקצה הדרומי של השביל של גרם המדרגות המזרחי שבדרום הרמה). ומן הצילום שלהן עולה שגם בזמן שהן היו קיימות, היה משטח קרקע מעל אותן מדרגות (כלומר המדרגות היוו לפני כמאה וחמישים שנה, מעין קיר תמך לאותה טרסה).

גיבסון וג'יקובסון שפרסמו את הדבר במאמרם שהוזכר במאמרי הקודם,[13] התייחסו לאותו מפלס, והם גם ציינו שבמפה הבריטית שבה נראות ארבע המדרגות, ניתן גם לראות שבמפלס העפר שמעל ארבע המדרגות (דהיינו המפלס שנראה היום כטרסה עם גינון), ביצבץ הסלע בכמה מקומות, ולפי תיאור כתוב של ווילסון, גובה הסלע שם היה תשעה אינץ' מעל גבי המפלס. ומשמעות הדבר היא שלא ניתן בשום אופן להניח שארבע־עשרה המדרגות שממעל להן היה משטח של עשר אמות, ואחריו עוד חמש מדרגות, היו למרגלות הרמה, וברור שהם השתרעו דרומה יותר, וזאת אף אם נניח שהמדרגות עצמן אינן המדרגות המקוריות של החיל. כי זה על כל פנים ברור

13. הפרסום היה בכתב העת הארכיאולוגי I. E. J. כרך 45 (1995) גליון מס' 3. בעמ' 162-170.

שבמקום זה התחילה הקרקע להתנשא לכיוון צפון, והיה שם צורך במדרגות כדי להתגבר על אותו הפרש גובה.

כפי שהם ציינו, קונרד שיק בספרו beit el makdas (עמ' 48) היה הראשון שטען שמדרגות אלו היו שייכות לחיל. (שיק שהוציא את ספרו בשנת תרמ"ז, ציין שבשנה שבה יצא הספר, כבר לא ניתן היה לראות את המדרגות שאותן ראה קודם לכן, וזאת משום שבשנת תרמ"ז כבר היה בנוי שם קיר תמך לטרסה במקום אותן המדרגות. גם הוא וגם וילסון לא ציינו את גובה המדרגות ולא את גובה הטרסה שמעל המדרגות, אלא שכפי שצוין, וילסון ציין גובה הסלע שמעל האדמה לעומת גובה הטרסה עצמה).

גיבסון וג'יקובסון ניסו להעריך בעצמם את גובה המדרגות על פי צילום ישן שבו ניתן לראות אדם שיושב על המדרגות, והם העריכו כי גובה כל אחת מן המדרגות היה ארבעים וחמישה עד חמישים ס"מ! השוואה שלי לגובה הטרסה הקיימת היום, יכולה גם היא ללמד על כך שהאומדן שלהם נראה נכון (אם כי יכול להיות שהיום מפלס הטרסה גבוה במקצת מכפי שהיה בשנת תר"ל). קיימת גם דרך לבצע מדידה על גבי צילום, על ידי השוואה בין הגובה של המדרגות כפי שהן נראות בתמונה לבין מבנים אחרים שנראים בתמונה, אשר גובהם ידוע (וזאת ניתן לבצע בתנאי שיודעים את המיקום במפה של העצמים השונים, וגם את מרחקם המשוער מן הנקודה שממנה הם צולמו, שהרי גובה העצמים שבתמונה, מתקטן ביחס הפוך למרחק מנקודת הצילום). קשה היה לי לבצע מדידה מדויקת של הדבר, אך לפי האומדן שלי, נראים דברי גיבסון וג'יקובסון בנקודה זאת כנכונים.

את השלח של המדרגות מדדו גיבסון וג'יקובסון על פי המפה הבריטית, והגיעו למסקנה שהגודל הממוצע של השלח של כל מדרגה היה שם כשבעים וששה ס"מ.[14] ומובן אם כן שהמדרגות כצורתן אינן מתאימות לשום תיאור של מדרגות החיל,[15] ולמעשה גובה המדרגות מעלה תהיות ביחס לעצם האפשרות להשתמש במדרגות

---

14. המפה של וילסון היא בקנה־מידה של 1:500 וכך ס"מ אחד תופס במפה שתי מאיות מילימטר, דבר שהופך כמובן את הדיוק במדידה לבלתי אפשרי (מה גם שהכיווץ או ההתפשטות של הנייר יכולים בין כך ובין כך ליצור סטיות בגודל של אחוז אחד, ואף יותר מזה). אולם הם מדדו כאחד את רוחב כל המדרגות, ואת התוצאה חילקו אחר כך לפי מספר המדרגות, וכך הגדילו את הדיוק, אך מובן שעדיין מדובר בדיוק מוגבל למדי.

15. ואמנם לעיל צוין כי אם צודק יוסף בן מתתיהו שבאמצעות תשע־עשרה מדרגות עלו לגובה של חמש־עשרה אמה, אם כן גובה כל מדרגה הוא כשמונים אחוז של אמה. ולכאורה יש מקום (לפי שיטות מסוימות בשיעור האמה), לחשוב שאנו זקוקים לתשע־עשרה מדרגות של ארבעים וחמישה עד חמישים ס"מ. אך באמת אין זה נכון בהשוואה לנתוני השטח. תשע־עשרה מדרגות שכל אחת מהן היא בגובה 45 ס"מ, נותנות שיעור גובה של שמונה מטרים וחמישים וחמישה ס"מ, וזה בהחלט שיעור גדול בהתאמה לנתוני השטח.

שכאלה לצורך עלייה וירידה. אלא שעל כך הם השיבו גיבסון וג'יקובסון שמן הסתם הייתה מדרגת ביניים בין כל מדרגה למדרגה.

לפי דבריהם צריך לומר שכאשר בנו את המדרגות הדרומיות, בנו תחילה מדרגות גדולות בגובה של כחצי מטר כל אחת, ואחר כך הניחו בין כל מדרגה ומדרגה איזו אבן מרובעת ארוכה, שהונחה במצב שבו אורכה הוא לאורך המדרגות, והיא עצמה דחוקה לעומק המדרגה הגדולה. גובהה של אותה אבן הוא כעשרים וחמישה ס"מ (דהיינו כמחצית מגובה המדרגה המקורית), והרוחב שלה מן הסתם גדול יותר (ייתכן מחצית של 76 ס"מ שהוא רוחב המדרגה הגדולה המקורית, כלומר 38 ס"מ). וכך בנוגע לגובה הגיעו למידה שיכולה להיחשב לחצי אמה, והיא דומה לגובה המדרגות שמחוץ להר הבית בדרום (שגם הן בוודאי לא יכולות להיחשב למדרגות של חצי אמה על חצי אמה).

לצורך הדיון במדרגות מסוג זה נקרא לאותן אבנים שמונחות בין מדרגה למדרגה בשם "רובד" (וזאת מבלי קשר למונח "רובד" שנזכר במדרגות ההיכל, אלא לצורך נוחות הדיון בעניין[16]). כמו כן (שוב רק לצורך הנוחות) נניח ששיעור האמה הוא כחצי מטר. לפי זה נאמר כי תחילה בנו מדרגות שגבהן אמה והשלח שלהן אמה וחצי, ואחר כך בין כל מדרגה ומדרגה הניחו "רובד" שגובהו חצי אמה ורוחבו שלושת רבעי האמה. אם נניח שאותן אבני רובד מונחות לכל אורך המדרגה (כלומר אם המדרגה היא באורך של מאה מטר, אם כן גם האורך הכולל של אבני הרובד העומדות זו לצד זו הוא מאה מטר), תעלה מאליה השאלה: מדוע בנו בצורה זו, ולא כדרך כל המדרגות הידועות. אולם אם לא הניחו אבני רובד, אלא בשטח שממול לשערים של החומה מלמעלה, אז באמת יש היגיון בצורת הבנייה הזאת, אלא שאז עולה השאלה: האם בנייה שכזו מתאימה לתיאור מערך המדרגות של החיל.

מערך מדרגות שבו קיימות מדרגות גדולות של חצי מטר על שבעים וחמישה ס"מ, הוא באופן מובהק מערך מדרגות של תיאטרון, והוא קיים גם כיום בתיאטראות

16. שימוש שכזה במונח "רובד" הוצע על ידי מר טוביה שגיב, שטען (בניגוד לכל המפרשים) כי מדרגות ההיכל אכן היו מדרגות אחידות של אמה על אמה (שבהם עלו כמובן ממזרח למערב), אך לצורך העלייה להיכל עצמו היה שם נתיב שבו הונחו אותם רבדים שאורכם (מצפון לדרום) היה שלוש אמות, וזה פשר המשפט "אמה אמה ורובד שלוש". ויש להשיב על עצם פירושו, ואין כאן מקומו. אך לגופו של עניין, דווקא במדרגות ההיכל יש היגיון בבנייה שכזאת, משום שעל גבי מדרגות אלו היו עומדים הכוהנים לברך את העם, והם באמת עמדו כשפניהם למזרח, והם היו זקוקים למדרגות רחבות מספיק, כדי שיוכלו לשאת את כפיהם. אך במדרגות הדרום של החיל, ודאי אי אפשר להניח קיומו של סידור שכזה (ולמעשה, אפילו במדרגות שמעזרת נשים לעזרת ישראל שעליהם עמדו לווים עם כלי שיר, לא מצינו סידור שכזה, אף על פי שסידור שכזה שם היה בהחלט יכול להיות רב תועלת).

ובאצטדיונים וכיו"ב. ובמערך שכזה שרובו משמש לישיבה, נמצאים גם שבילי מעבר מלמעלה למטה, שבהם יש אבני "רובד" שמאפשרות לאנשים לעבור בהן בין המדרגות על גבי מדרגה מדורגת של עשרים וחמישה ס"מ בלבד. אלא שקשה לתאר מערך שכזה מדרום לעזרה, בפרט כאשר גב היושבים מופנה לכיוון ההיכל.[17]

ואשר על כן מסתבר יותר שמדרגות אלו הן אמנם מדרגות עתיקות, אך אין הן המדרגות המקוריות של המקדש, אלא מדרגות שנעשו בתקופה מאוחרת יותר באופן שיתאים לישיבה. (אולי הן נעשו בזמן אדריאנוס, שכפי הנראה העמיד "שיקוץ משומם" בדרום חרם א־שריף, וכפי שכתבתי בספרי "ועשו לי מקדש" בעמ' 194-195).

ואף על פי שאחר העיון מסתבר שמדרגות אלו אינן מדרגות החיל, מסתבר שהן עמדו באותו מקום בו עמדו מדרגות החיל, כי שם תחילת העלייה מן התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני, ואם כן למרגלות המעלה ההוא עמד הסורג, ובראש המעלה, אחרי מרווח של עשר אמות, הייתה שם החומה הדרומית של התחום המקודש השני, ובה ארבעה שערים. וזה כמובן מצריך להניח קיומה של תוספת מדרום לעזרת נשים (בדומה לתוספת שמצפון לעזרת נשים), פנימה מחומת החיל.

17. מצינו בברייתא שמובאת במסכת סנהדרין (יא ע"ב) בנוגע לאיגרות בדבר עיבור השנה: "מעשה ברבן גמליאל שהיה יושב על גב מעלה בהר הבית, והיה יוחנן סופר הלז עומד לפניו". ובירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב, מתואר אותו מעשה בלשון: "תני אמר ר' יודן מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו יושבין על גב מעלה בהר הבית". אך אין להוכיח מכאן שהיו שם מדרגות מיוחדות בגובהן ובצורתן שהיו עשויות לישיבה. אך גם אם נניח שהיו מדרגות שכאלה, אין זה מסתבר שהן היו מסודרות בצורה שבה היושב ישב כאשר גבו אל ההיכל.